

Nina K. Grøftehaug og Viggo Sørensen:

Nå, er du kommet til hægterne igen?

Til hvaffor nogen? vil et ungt menneske måske spørge. Men helt op i 70'erne og 80'erne sagde man normalt sådan på rigsdansk, når man ville høre, om nogen var blevet rask igen, var kommet sig af træthed el. mismod, etc. Alle sådanne "faste udtryk" fungerer som bekendt fint, selv om sprogbrugerne ikke umiddelbart kan se logikken. Hvad *hægterne* angår, skal der en sproghistoriker til – i Ordbog over det Danske Sprog – at dissekere det sære udtryk.¹ Det er faktisk de gammeldags hægter (sammen med maller alternativ til knapper), der indgår i udtrykket, bare i en overført betydning. I ældre københavnsk slang blev *hægter* nemlig (ligesom *knapper*) brugt som slang for mønter, penge – og at *komme til hægterne* betød altså oprindelig: igen at komme ovenpå rent økonomisk. Først i anden omgang bredte udtrykket sig til at omfatte fysisk velbefindende, samtidig med at den pekuniære brug gled i baggrunden.

Svaret på overskriftens spørgsmål vil på rigsdansk lyde noget i retning af: *ja, nu er jeg heldigvis blevet rask igen*, eller: *joh, jeg er omsider ved at komme mig*. Og hermed er vi præsenteret for de tre vigtigste typer af udtryk, der bruges på rigsdansk, når man vil udtrykke en bedring af helbredet: (1) typen *blive* + adjektiv (hvor adjektivet angiver den raske sluttilstand), in casu: *blive rask*², (2) typen med verbum (som angiver udviklingens retning) + reflektivt pronomen, in casu: *komme sig*³, (3) typen *komme til* + substantiv (der ligesom adjektivet i type 1 antyder den gode sluttilstand), in casu: *komme til hægterne*.

¹ ODS.VIII:1027 (i en artikel redigeret af Aage Hansen); vi gengiver i de følgende linjer kort Aa.H.s forklaring. – ² Ikke at forveksle med perifrastisk passiv: *blive* + participium, fx *blive forfulgt*. – ³ I såkaldt medial funktion; hertil slutter sig også passivt formede udtryk af typerne *bedres*, *blive restitueret* (se nærmere i afsnit 2 ndf.). –

I jysk dialekt har man stort set brugt de samme syntaktiske konstruktioner – blot med valg af andre adjektiver, andre verber (herunder passive istf. reflektive), andre substantiver. Vi vil i det følgende se nærmere på de “ægte” jyske udtryk – stort set i rækkefølgen type 1–3 ovf. Og da dialektale betegnelser for uhåndgribelige fænomener (som at “komme sig”) tit har overlevet længere end dialektord for konkrete ting, så vil nogle læsere sikkert stadig genkende – og måske selv bruge – de udtryk, vi kommer omkring.⁴

1. Typen *blive rask (igen)*

I det rigsdanske udtryk har ordet *rask* den nutidige hovedbetydning: “ved godt helbred, fri for sygdom”.⁵ Men det er en relativt sent udviklet (og endnu senere sejrende) betydning; helt op til starten af 1800-tallet brugtes *rask* i betydninger som “hurtig, livlig, kæk, handlekraftig” etc. (jf. relikter som *en rask dreng*, *en rask beslutning*)⁶; og sådan er det forblevet i jysk helt op til nutiden.⁷ I jysk er det andre adjektiver for sådan optimisme og handlekraft, vi finder vredet i retning af betydningen “rask”.

Først og fremmest *kanter* (indlånt fra nedertysk *kantig*) med grundbetydning “rørig, livlig” etc.⁸; ordet har været almindeligt brugt i Vest- og Sydjylland, og det er også herfra, det kendes i forbindelser som *blive / være kanter (igen)*⁹ etc., se kort 1 (s. 45). Men næsten ligeså udbredt har “rask” heddet *kræng* eller *hvællig* (alm. udtalt *hwæll*), to gammelnordiske ord med grundbetydning “djærv, dygtig, snild” etc.¹⁰ Udtrykket at *blive / være kræng (igen)* er midtjysk, det tilsvarende udtryk med *hvællig* nordvestjysk, se kort 2. Af andre adjektiver, der er slået igennem som faste udtryk for “rask” i mindre jyske områder, vil vi kort nævne: *kantes* (og yngre *krantes*) (med grundbetydning “livlig, kvik, munter”) i Nordvestjylland¹¹ og *kavs* (med grundbetydning

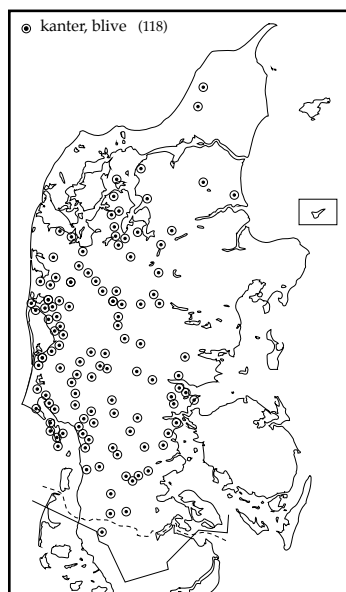
⁴ Materialet stammer først og fremmest fra besvarelserne af Jysk Ordbogs spørgeliste E og BS (udsendt første gang 1965 hhv. 1975, og de allerfleste besvarelser stammer fra de nærmest følgende år); men også JO's centrale seddelsamling har bidraget (fortrinsvis med ældre materiale fra dialektlitteraturen, fra historiske årbøger etc.). – ⁵ DO.V:23 – ⁶ VSO.IV.40, ODS.XVII.451f. Oprindeligt synes ordet indlånt fra nedertysk *rasch* (= hurtig). – ⁷ Der er i Jysk Ordbogs omfattende samlinger kun 23 belæg på forb. *blive rask (igen)*, næsten alle fra Nord- og Midtjylland, og kun 2 (iblandt de sidstnævnte) fra før 1900. – ⁸ Feilb.II.88, Mensing.III:41. – ⁹ I Vendsyssel, delvis også i Himmerland udtalt med *å* (*kåntjer* etc.). – ¹⁰ ODS.XI:599, Kalkar.II:623; Cleas-

“strunk, stolt, kæk”) i det midterste Østjylland¹², se kort 3; *kytter, køjter, køter* el.lign. (med grundbetydning “kvik, glad, kåd”) i Sydvestjylland og dele af Midtjylland (inkl. Vesthimmerland)¹³; samt *kandittel* (med grundbetydning “kvik, munter”) i Sønderjylland (undt. -NV)¹⁴, se kort 4. Bortset fra *kavs* kan ordene (i hvert fald i deres mere oprindelige betydning) følges et par århundreder tilbage. Vi har kun registreret svage tendenser til andre ældre udtryk, fx i Vendsyssel *blive svær* el. *kry* (*krøj*); en snes yngre belæg på *blive kvik* skyldes klart påvirkning fra rigsdansk.

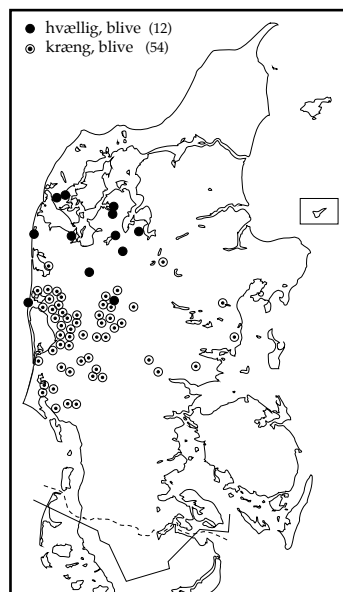
Vi forlader nu hurtigt denne adjektivbaserede type af udtryk, som i grammatisk henseende er helt enkle og fuldt gennemskuelige. Folk taler normalt kun om raskhed, når det kniber med den, eller når man er ved at genvinde den; derfor har man i reglen heller aldrig haft specielle betegnelser for det “at være rask”, men har (som vist ovf.) klaret sig med overførsel af ord fra beslægtede forestillingsområder (vedr. vigør, arbejdsduelighed mv.). De dialektale forskelligheder ligger udelukkende i, hvilket (af flere mulige) adjektiver, der groede fast i betegnelserne for “at blive rask”. Udtryk af type 2 og 3 ndf. forlanger mere grundig forklaring og fører derfor undervejs omkring et par “tungere” grammatiske emner.

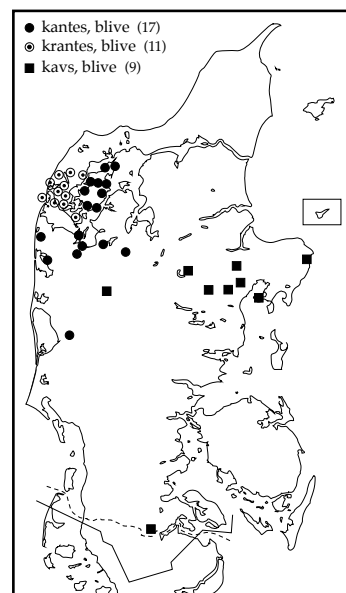
by:297 *hvatligr*. – ¹¹ På kortet er ikke medtaget 5 belæg (4 *kantes*, 1 *krantes*), som pga. manglende kontekst også kan fortolkes som verbet *kant(r)e / krant(r)e sig* i afsnit 2 ndf. Ordet *kantes / krantes* er klart nok beslægtet med ovennævnte adj. *kanter*, øjen-synlig afledt vha. endelsen *-es* (forskellig fra den gamle genitivendelse i adjektiver som *atlaskes, toskaftes*); ved opslag i Jysk Ordbog – Indeks (jf. Ord&Sag.1995:21) kan der for nordvest- og (i mindre grad) midtvestjysk konstateres yderligere 20 sådanne *-es*-afledninger, fx *hvippes, rappes* “hurtig”, *smækkes* “slank, rask”, *ruttet* “ødsel”, *skralles* “sølle”; denne orddannelse fortjener nærmere undersøgelse. Udtalen med *kr-* (i yngre kilder fra Sydthy) skyldes formentlig påvirkning fra andre ord inden for samme semantiske felt, jf. afsnit 2. – ¹² Desuden én sønderjysk optegnelse i formen *kåws* (°Bov); ordet er tæt beslægtet med norsk *kau* “duelig, kåd mv.” NO.VI:213, længere ude måske også med nordjysk *kav, kavet* “akavet” (jf. Feilb.II:114). – ¹³ Udtale med *-y-* dominerer i Viborg-Randers-egnen, og er i Sydvestjylland optegnet vsa. *-øj-*, i Nordøstjylland vsa. *-ø-*; udtale med *-øj-* dominerer i resten af Nørrejylland. Formen *køjter* kendes også fra Sjælland (jf. Molbech:308); ordet antages beslægtet med førnævnte *kavs* og med adverbiet *kavt* “udholdende, ved godt mod”, desuden norsk *kau* “duelig, kåd mv.”, jf. NO.VI:213. – ¹⁴ Ordet er indlånt fra nedertysk, jf. Mensing. III:36. – ¹⁵ Begge dele citeret efter ODS.X:1104. – ¹⁶ For i så fald hedder det *sig selv*: *han skadede sig selv med sådanne udtalelser*. – ¹⁷ Vi gengiver her fremstillingen i Wessén.III:164, dér gældende den parallelle udvikling i gammelsvensk. –

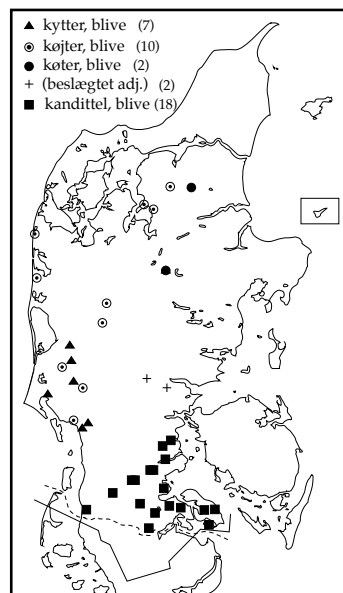
Kort 1

Kort 2

Kort 3

Kort 4

2. Typen *komme sig*

Udtrykket *komme sig* er ret beset sært – eller burde være det for en nutidsdanser! For i dag bruges verbet *komme* jo næsten kun intransitivt (dvs. uden objekt); det kan dog også anvendes transitivt (med objekt, i betydningen “putte, lægge, hælde” etc. – selv om mange nok vil foretrække synonymen: *kom/læg ikke cigaretskod i affaldsbeholderen!* – *kommer/hælder du lige vand på kaffemaskinen?* I ældre dansk (og gammelnordisk) var transitivt *komme* langt mere almindeligt, også i betydningen “få (til at)”; Holberg ønskede fx med sine komedier *at komme Folk til at lee*, og Brorson digtede om jordskælvet, *som hist kom Liss’bon til at beve*.¹⁵ Og det sære *komme sig* er jo formelt set blot den refleksive variant heraf (med *sig* som objekt, og sluttilstanden underforstået: *til helsen* el.lign.).

Refleksivkonstruktionen (transitivt verbum + *sig* el.lign.) er gammel i nordisk, fuldt udviklet allerede i sagaernes tid. Refleksiven skiller sig imidlertid tidligt ud fra den gængse transitiv, idet “objektet” (*sig* mv.) normalt ikke har karakter af “rigtigt objekt” (dvs. patiens, den el. det som “rammes” af den målrettede handling i verbet).¹⁶ Forestillingen om et objekt er trængt i baggrunden, og i stedet forstås handlingen som en, subjektet foretager udelukkende med henblik på eller under hensyntagen til sig selv. Man taler om en overgang fra refleksiv til medial betydning.¹⁷ Med et nudansk eksempel: at *øve sig* vækker lige så lidt fornemmelse af et objekt som det ikke-refleksive synonym *træne*.

Men også forestillingen om et handlende subjekt (en såkaldt agens) kan være trådt i baggrunden, idet fokus er flyttet mere eller mindre over på den udvikling el. overgang, verbet udtrykker; ja det kan være kommet så vidt, at subjektet nærmest opfattes som en, der udsættes for handlingsforløbet.¹⁸ At *øve sig* er klart nok en målrettet aktivitet, at *sunde sig* vel også; men når man *dummer sig*, har aktiviteten i hvert fald ikke ført til det tilstræbte mål, den er tværtimod stødt på hindringer i form af andres afstandtagen. Og i vort aktuelle udtryk *at komme sig* fornemmer man næppe nogen aktivitet overhovedet (højst et inderligt ønske om at *komme* i bedre helbredstilstand); udviklingen

¹⁸ Jf. atter Wessén.III:165. – ¹⁹ Jf. allerede i oldislandsk: *hann kemr* (aktiv), *ef han kemst* (medium) = *he wil come if he can*. Cleasby:349. – ²⁰ Præpositionsforbindelserne med *af* har jo andre semantiske funktioner i eksempler som følgende: *han kom sig af sin dybe depression*; *han kom sig af sig selv* (dvs. ikke pga. lægelig behandling).

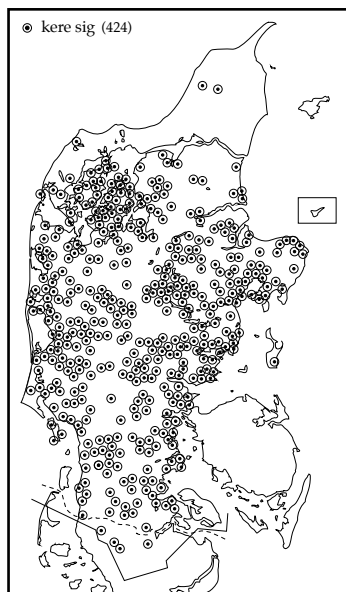
sker af sig selv (men i subjektets interesse). Det mediale udtryk er her kommet tæt på passiv betydning¹⁹, men ikke helt derhen. For bag den ægte passiv gemmer sig altid forestillingen om en handlende instans (agens) forskellig fra subjektet, og denne vil normalt kunne udtrykkes i en præpositionsforbindelse – fx *han blev reddet (af en nabo)*, *han blev tvunget i ly (af den kraftige regn)*. Dette er aldrig tilfældet ved medium; man kan ikke sige: **han kom sig (af en nabo)*.²⁰

Hvor stærkt den refleksive form er blevet drænet for aktiv handling, afhænger formentlig først og fremmest af verbets semantiske struktur, men det vil være et større projekt at “bevise” dette. Her må vi nøjes med at konstatere, at *komme* har haft overordentlig let ved i medial brug at miste enhver antydning af agens, så udtrykket *komme sig* blot betegner en udvikling i en bestemt (ønskværdig) retning – og dermed blive en sproglig konkurrent til forbindelserne *blive* + adjektiv i afsnit 1 ovf.

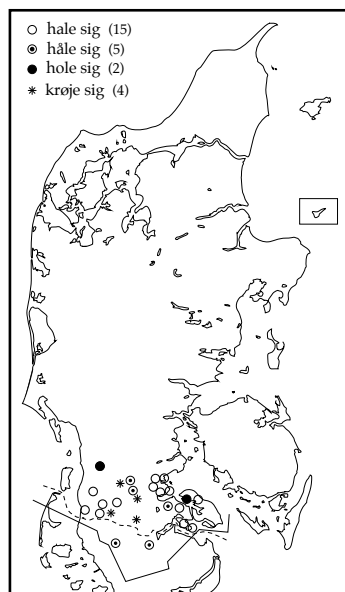
Netop udtrykket *komme sig* har nu ikke været meget anvendt i jysk, højst i den sydlige del af Sønderjylland, hvor det kunne være en direkte efterligning af det plattyske *sik kamen*.²¹ Ellers har man tyet til andre mediale forbindelser – hovedsagelig baseret på verber, der betegner enten (a) kursændring, (b) bedring af sindstilstand, eller (c) stædig arbejdsomhed mv.

I gruppe (a) finder vi udelukkende nedertyske indlån: *kere sig*²², almindeligt syd for Limfjorden, på Mors og i Sydthy (se kort 5); *hale sig*²³ i det mellemste Sønderjylland (se kort 6), og *krøje sig*²⁴ sporadisk sammesteds (se igen kort 6). *Kere sig* kendes også vidt omkring i ømål, men er ikke indgået i rigsdansk i denne betydning.²⁵ Som vist på kort 6, udtales *hale sig* enten med det långivende sprogs -å-lyd,

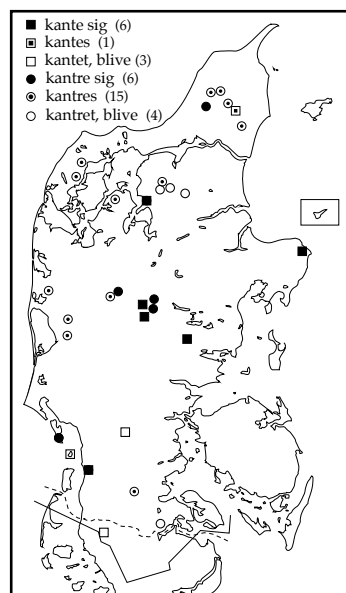
– ²¹ Mensing.III:30f. I det øvrige Jylland synes *komme sig* sent indlånt fra rigssproget. Det udgør kun 1,5 % af svarene på spørgsmål E 2, og stadig kun 8 % af svarene på det (i snit) 10 år senere udsendte spørgsmål BS 6 (jf. note 4). – ²² Mensing.III:88 *sik (kanten und) kehren* (egl. “vende omkring”, men også overført “klare sig godt”); jf. flg. ældre forb. i jysk: *kere sig for* “vende sig fra” Silkeborg-egnen (Jylland.1891:52), *kere det* = *klare det*, *bestride det* Samsø (Molb:263) – denne sidste betydning trækker i retning af gruppe (c) ndf. – ²³ Mensing.II:574 *sik halen* (udtalt med langt å; ... dog især *sik verhalen* “komme sig”, på grundlag af *halen* “få fat i, trække til sig”, muligvis via *dat Stück halen* “slippe fra det med livet i behold” smst.). – ²⁴ Mensing.III:319 *kreuen*, med grundbetydning “krumme, dreje”, i dansk først og fremmest indlånt i transitiv-forbindelsen *krøje en mølle* (dvs. dreje møllehatten, så vingerne kommer op i vinden). 3 af 4 kilder er syntaktisk ufuldstændige, idet refleksivet *sig* mangler; 1 kilde har *krøje op*. – ²⁵ ØMO.IX.335 hhv. ODS.X:291; i ældre rigssprog udvikledes

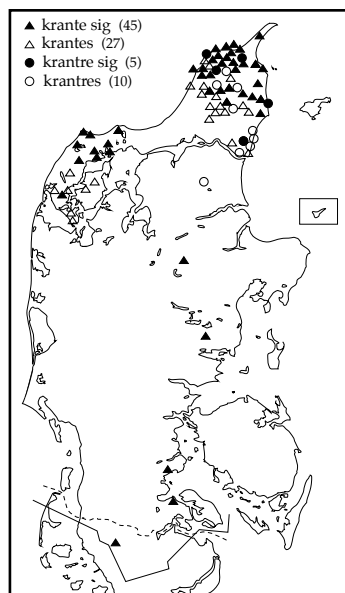
Kort 5

Kort 6

Kort 7

Kort 8

eller (ved tilpasning til det sønderjyske vokalsystem) med *a*, eller (ved påvirkning fra verbet *hole*) med *o*.

Verberne i gruppe (b) er almindeligvis afledninger til adjektiver (i mindre grad adverbier) for den raske tilstand, det at “være ovenpå”. Til adjektivet *kanter* (jf. pkt. 1 ovf.) er således dannet det mediale udtryk at *kante* el. *kantr sig*²⁶ (se kort 7) – men (som det ses på samme kort) også tilsvarende passive konstruktioner: *kant(r)es*, *blive kant(r)et*. Disse sidste må ud fra deres betydning medregnes til, hvad vi ovenfor har kaldt mediale udtryk; og *s*-passiven er da også i historisk perspektiv blot en sammentrukken refleksiv (*kantr sig* > *kantres* etc.); det er langthen tilfældigt, om refleksiv- eller passivformen har sejret (el. er dominerende) i nutidsdansk i de enkelte mediale udtryk.²⁷ Den gamle “ægte” passivkonstruktion (med hjælpe verbet *blive*, og før dette ords indlån fra nedertysk med hjælpe verbet *verde* / *vorde*) har formentlig kun kunnet udvikle medial betydning, fordi den i andre sammenhænge har været variant til passivisk anvendte *s*-former.

Udtrykkene *kant(r)e sig* etc. overskygges talmæssigt langt af en variant med *kr-*: *krant(r)e sig*, eller (med *s*-passiv) *krant(r)es*²⁸ (se kort 8), og hertil bør nok også regnes 6 oplysninger i selvsamme egne: *krynte sig* el. *kryntes* (udtalt med *ø*).²⁹ Når alle disse varianter stort set kun meddeles fra Vendsyssel og Nordvestjylland, skyldes det formentlig, at de er udtryksmæssige forvanskninger af *kant(r)e sig* – under påvirkning af en hel række stedlige synonymmer med *kr-*. Det drejer sig dels om udtryk baseret på verber af gruppe (c) ndf., dels om

---

derimod en anden overført betydning af *kere sig*, nemlig “bekymre sig om, tage sig af”. – ²⁶ I Vendsyssel og tildels Himmerland udtalt med *å* (*kåntjer* etc.). På kortet er udeladt 2 syntaktisk usikre belæg, som ikke tillader skelnen mellem *kante* og *kantr* ndf., desuden de 4 uvisse *kantres* fra note 11. – ²⁷ Wessén.III:162 anser fordelingen i nutidssvensk for bestemt af mange forskellige faktorer: rytmiske forhold, tydelighedshensyn, tradition, nedertysk påvirkning, evt. leksikalisering af *-s*-former i passiv betydning, etc. – ²⁸ Igen med *å*-udtale i Vendsyssel (jf. note 9 og 26). På kortet er 13 kontekstløse *kranter* (etc., uden refleksivt pron.) regnet til *krante sig*; intransitiv brug af verbet er nemlig kun utvetydigt (men fejlagtigt?) belagt i flg. optegnelse fra Nordøstjylland (Bjerregaard.ca.1810): *Han begynder at krante* = *Han begynder at komme sig*. Også 9 kontekstløse *kranter sig* er henregnet under *krante sig* (selvom der formelt kunne være tale om inf. af *krantre sig*). Det syntaktisk usikre *krantes* fra note 11 er ikke medtaget på kortet. – ²⁹ Det er uvist, om denne udtale skyldes overgang *-ånt* > *-ønt* (jf. en tilsvarende udvikling *-ond* > *-ønd* i AEsp.NM.I:98f), eller der er tale om vokalafsmitning fra synonymet *krylte sig* (se ndf.) – ³⁰ Afledt af adjektivet *kran* (med betydningen “stolt, knejsende, ovenpå” i hele Nordvestjylland (inkl. Salling, Holste-

andre verber hér fra gruppe (b), nemlig *krane sig* (udtalt med *-å-*)³⁰ (snævert begrænset til Nordthy), og *kry sig* el. *kryes*³¹ (fortrinsvis i Nordjylland, og dér især med udtalen *krøj*); se kort 9.

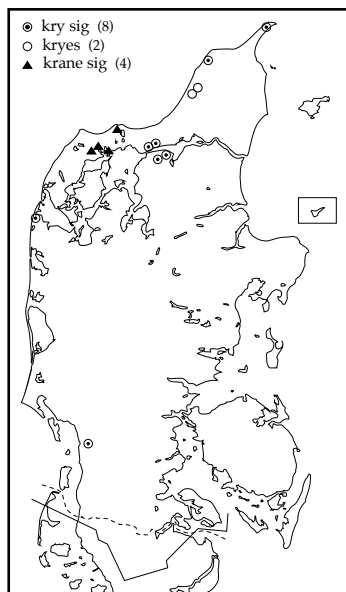
Endelig er der til komparativen *bedre* dannet udtrykkene at *bedre sig* el. *bedres*³², især anvendt i Nordvestjylland, og til adverbiet *over* udtrykket at *ovre sig*³³, sporadisk i Midtjylland; se kort 10.

Vi kommer nu til gruppe (c), udtryk baseret på verber for stædig arbejdsomhed el.lign. For at knytte til *kr*-forbindelserne ovenfor begynder vi med udtrykkene *krylt(r)e sig* el. *krylt(r)es* (hovedsagelig i Vendsyssel og Nordøstjylland, se kort 11)³⁴ og *krejt(r)e sig* (hovedsagelig fra Hanherrederne, Nordthy og Mors, se kort 12).³⁵ Uden forbindelse til disse udtryk anvendes i det vestlige Sønderjylland udtrykket at *kratte sig*, på Djursland at *kritte sig* og i egnen nord for Århus at *krige sig* (se kort 13).³⁶

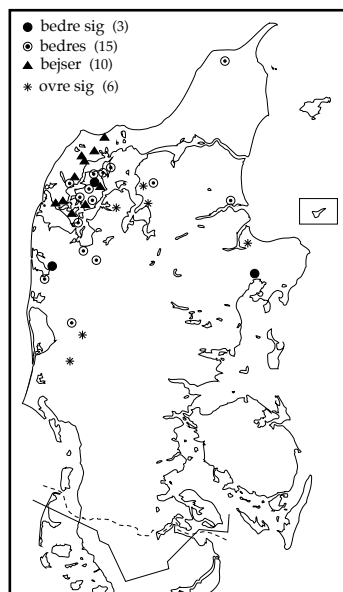
Hele tre af verberne behandlet i dette afsnit optræder både i *r*-fri og *r*-holdig form: *kant(r)e* (hvor varianten med *r* er helt dominerende), *krant(r)e* og *krylt(r)e* (hvor denne variant stort set er begrænset til

---

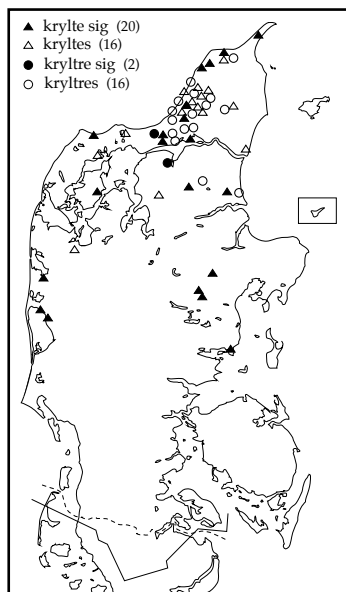
bro-egnen og Vesthimmerland); men dette kan være en sekundær betydning, jf. note 31). – ³¹ Afledt af adjektivet *kry*; dette ord kendes fra ældre rigssprog, her udelukkende i betydninger som “overmodig, kæphøj”; men ordet synes tidligere også anvendt mere positivt: *kry* = *væver, rask, munter* – *Fugle siges at være kry*. SØJy (Plesner.1807); 2 kontekstløse *krøjt* fra Østjylland (muligvis præet.) er ikke medtaget på kortet, og det samme gælder flg. belæg fra Hanherrederne: *han var hi'l krøjs*. – ³² Også kendt sporadisk på Øerne (ØMO.I:336). Som kortet viser, har det refleksive *sig* tendens til at gro sammen med ordets stamme i formen *bejs*, hvortil der så føjes bøjningsendelser: *han bejser, bejset* “han bedres, bedredes”. Jf. forb. *krige sig* ndf. – ³³ Med grundbetydning “rette sig op”, overført “mande sig op” etc. – og her altså “komme ovenpå”. – ³⁴ På grundlag af *krylte* = *krybe, kravle* Himmerland (Becher.ca.1815); hertil overført: *krylte sig igennem* (økonomisk) Salling (SkiveU. 19/6 1914), og videre til den aktuelle betydning. 11 af belæggene på *krylte sig* (deriblandt næsten alle de midtjyske) anfører ikke eksplicit refleksiven *sig* (og mangler i det hele taget kontekst); de kan derfor tænkes i stedet at repræsentere udtrykket *komme til krylt* (se afsnit 3); 2 former, der kan tolkes enten som inf. af *kryltre* eller præs. af *krylte*, er udeladt på kortet. – ³⁵ På grundlag af *krejte* “slås for, overkomme, magte”, fx *hver krejter for sig (selv)* Thy (Opt.Uff., 1942), *kan du ikke krejte ham?* Sønderjylland (Outzen., if. Molb.298), *kræjter* = *bjærger, skaffer til Huus* Mors (Schade:95); ordets oprindelse er uvis, men både Molb.298 og SAOB.K:3060 foreslår indlån af et nedertysk (ikke belagt) **krechten* (el.lign.) “få magt med”. – ³⁶ *Kratte* er en sideform til *kradse*, fordanskning af hhv. nedertysk *kratten* (ODS.XI:312) og ældre nedertysk *kratsen* (ODS.XI:228). *Kritte* er en gammel diminutivdannelse hertil (*a > i*), allerede på tysk grund (ODS XI:424). *Krige sig* har (i et stort øst- og sydjysk område) grundbetydningen “få, skaffe sig”, men betydningen kan også (især med tryktabsforbindelsen *krige sig 'ved*)

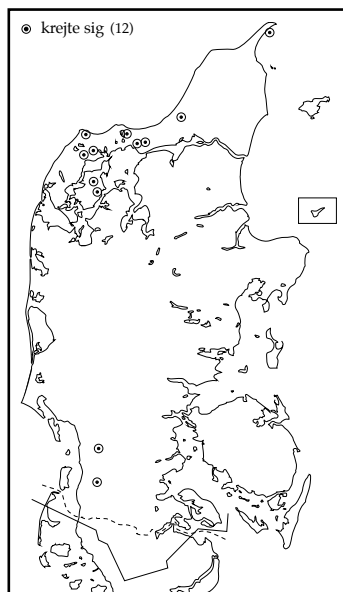
Kort 9

Kort 10

Kort 11

Kort 12

Vendsyssel og Nordhimmerland), jf. kort 7, 8 og 11. Under redaktion af Jysk Ordbog er vi gentagne gange stødt på en sådan varians, vistnok især ved ord, hvor stammen ender på *-nt* og *-lt*; forholdet fortjener afgjort nærmere undersøgelse.

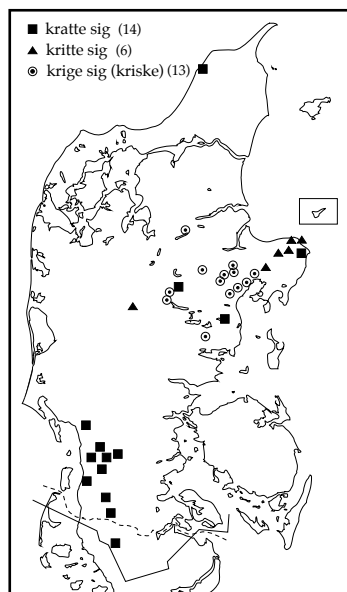
3. Typen *komme til hægterne*

Udtrykket *komme til hægterne* er velkendt i yngre jysk, formentlig indlånt fra rigsdansk³⁷, men på forskellig vis tilpasset dialekterne, fx forsynet med foransat artikel (*æ hægter*) i Vest-, Syd- og Sønderjylland – hvis artiklen da ikke (en smule oftere!) er helt droppet (*komme til hægter*).³⁸ De ældre dialektale modsvarigheder er alle formet over læsten *komme til* + et verbalsubstantiv, der betegner det helbredsmæssige resultat af den udvikling, hele udtrykket angiver; ligesom ved udtrykket *komme sig* (i forrige afsnit) indgår der ikke nødvendigvis nogen forestilling om aktivitet fra subjektets side.³⁹ Nogle af de substantiverede verber har læseren allerede mødt i afsnit 2, så lad os begynde med dem.

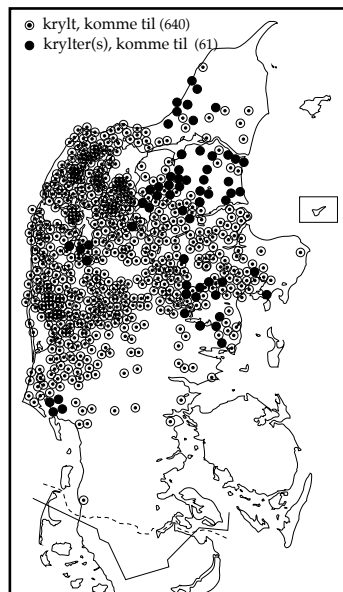
I hovedparten af Midt- og Nordjylland er det dominerende udtryk at *komme til krylt*; mod nordøst optræder det dog oftest (og på Århus-egnen kan det optræde) i varianten *til krylter(s)*; se kort 14. Her foreligger almindelig “nul-afledning”⁴⁰ til de i afsnit 2 nævnte verber *krylte* hhv. *kryltre* (i samme egne, men med en helt anden tæthedsgrad, jf. kort 11). På Djursland hedder det tilsvarende *komme til krit*, i Sydøstjylland *komme til kritten*, i det nordøstlige Sønderjylland *komme til kradsen*, og på Esbjerg-Ribe-egnen (samt mere sporadisk op i Sydøstjylland) *komme til kratten* (se kort 15). Man vil genkende

---

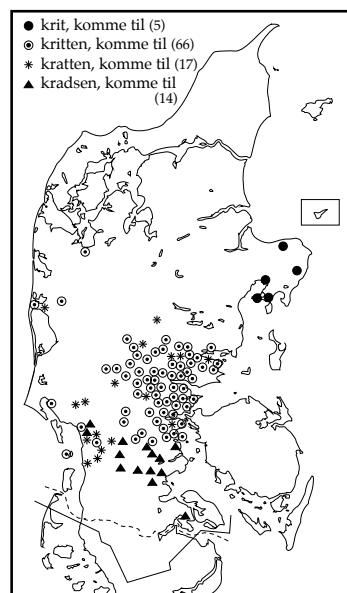
gå i retning af “anstreng sig, slæbe”. Det enklitiske pronomen *sig* er (ligesom det kan ske i forb. *bedre sig* ovf.) vokset sammen med ordets stamme; bøjningsendelser sættes herefter til denne nydannede stamme (*krisker, krisket* “kriger, krigede sig” etc.); ordet har herefter ikke længere refleksiv form – og en enkelt meddeler har da følt trang til at forsyne ordet med nyt refleksivmærke: *kriske sig*. – ³⁷ Udtrykket tegner sig for 11 % af svarene på spørgeliste E, men allerede 43 % på den 10 år yngre spørgeliste BC (jf. note 4). I Jysk Ordbogs samlinger har vi faktisk kun én optegnelse af udtrykket ældre end 1900 (°Darum, og optegneren har selv ikke medtaget udtrykket i Feilb.) – ³⁸ 118 *komme til æ hægter* overfor 137 *komme til hægter*; i det nord- og østjyske område med efterhængt artikel er den artikelløse variant optegnet 21 steder. – ³⁹ *Komme* er utvivlsomt det danske verbum, som udviser den bredeste vifte af betydninger og syntaktiske forbindelser, resultatet af årtusinders knopskydning. Se blot omfanget af artiklen *II. komme* i ODS. I de udtryk, vi beskæftiger os med i det følgende, optræder *komme* nærmest i betydning 5 (ODS.X:1091f), hvor ordets grundbetydning af målrettet fysisk

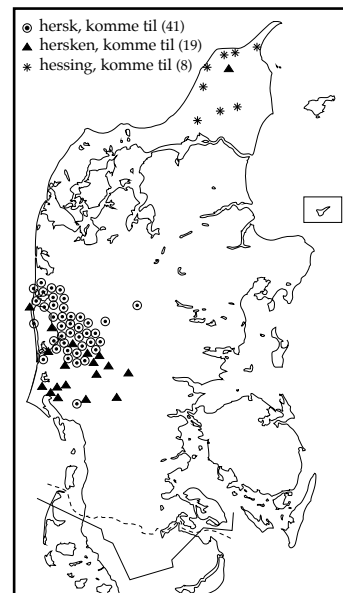
Kort 13

Kort 14

Kort 15

Kort 16

verberne *kritte* og *kratte* fra afsnit 2 samt synonymet hertil *kradse* (jf. note 36), men en sammenligning af kortene 13 og 15 viser kun delvis overensstemmelse mellem udbredelsesområderne. Det bør for så vidt ikke forbavse, idet én og samme egns-glose for at “hænge i, slide og slæbe” godt kan tænkes medialt leksikaliseret dels i reflektiv form (i én del af ordets brugsområde), dels i formen *komme til* + verbalsubstantiv (i en anden del af det pågældende område).

Krit er ligesom *krylt* en “nul-afledning”; de øvrige verbal-substantiver på kort 15 er af en anden art, som minder om den produktive *-en*-type i rigsdansk (fx *al hans skælden ud og råben op*). Denne type er lånt fra nedertysk, hvor dels almindelig infinitiv på *-en*, dels verbalsubstantiv på *-ent* (genitiv *-endes*, dativ *-ende*) kunne anvendes på lignende vis; konstruktionen blev indlånt forskelligt i de nordiske sprog: i dansk rigssprog som *-en* (i tilslutning til en ældre type af substantiver afledt på *-en*), i svensk derimod som *-ande* (og dermed formelt sammenfaldende med præsens participium)⁴¹ – og i hovedparten af de danske dialekter tilsvarende som *-ende*!⁴² Det er uden tvivl sådanne verbalsubstantiver på *-ende*, der foreligger i udtryk som *komme til kritten / kratten / kradsen*, blot i en syntaktisk ramme (*komme til* –), som kun jyderne har lånt fra nedertysk.

På nedertysk har “infinitivmærket” *to* (egentlig præposition ligesom det danske *at* < *ad*) en række ret så forskellige funktioner. Efter bevægelsesverber markerer det, at den følgende infinitiv betegner (a) målet for bevægelsen (fx *he föhrt ut to plögen* = kører ud at pløje) eller (b) en startende handling eller tilstand (fx *help mi mal to denken* = hjælp mig lige at overveje sagen; *he keem to wenen* = han begyndte at græde); efter statiske verber markerer *to*, at infinitiven betegner (c) formålet for en virksomhed (fx *se kann ni sehn to lesen* = hun kan ikke se at læse) eller (d) en vedvarende tilstand (fx *se seten to töben* = de sad og ventede).⁴³ De udtryk, vi beskæftiger os med her, ligger i forlængelse af nedertysk (b): noget sættes / går i gang.

bevægelse ses overført på et abstrakt udviklingsforløb. – ⁴⁰ Dvs. at verbalstammen anvendes som substantiv uden tilføjelse af eksplicit afledningsendelse (*-else*, *-ing* etc.). – ⁴¹ Wessén.II:122ff. (delvis efter Tamm.TTÅ.). – ⁴² Karen Margrethe Pedersen i DF.XXXVIII:83. For jysks vedkommende har det i Vendsyssel og på Samsø ført til verbalsubstantiver på *-i* (fx *de tjøbi huw's* = det køben hus, Vendsyssel), i Sønderjylland, dele af Midtjylland samt Nordvestjylland verbalsubstantiver på *-ende* (udtalt med palataliseret n); for Midtjyllands vedkommende kunne udtale uden palatalisering

Fra hovedparten af Jylland er optegnet udtryk som *vi må se at komme til listende* (= se at komme af sted)⁴⁴, *vi kan ikke dér komme til byggende* (= komme til at bygge dér)⁴⁵ – i betragtning af den nedertyske oprindelse naturligt nok tættest optegnet (og længst bevaret) i Syd- og Sydvestjylland, men i mindre omfang også op langs hele Vestkysten til Vendsyssel (her med verbalsubstantivet i formen *-endes*).⁴⁶ I Nørrejylland har denne syntaktiske forbindelse dog aldrig rigtigt slået igennem, undtagen altså i nogle faste – og vi kan roligt sige: stivnede – udtryk for at “komme sig”.

Udtrykkene *komme til hersk* og *komme til hersken* (udtalt *hæsk* hhv. *hæskén*) er – ligesom vi så det med *krit* / *kritten* ovf. – “nul-aflledning” hhv. *-en*-aflledning af ét og samme verbum⁴⁷; de benyttes i et sammenhængende midtvestjysk område, i grove træk nord hhv. syd for Storåen, se kort 16. Det sidste udtryk her på kortet: *komme til hessing*, optegnet i Vendsyssel, er (trods den lydlige lighed) næppe beslægtet med de vestjyske.⁴⁸

Hele 50 steder i Nord- og Midtjylland, fortrinsvis i yderkan-ten af det store område, hvor man siger *komme til krylt* / *krylter* (jf. kort 14), er også optegnet den modsvarende *-en*-type *komme til kryl t(r)en* el.lign. (se kort 17).⁴⁹ Og lad os som de sidste eksempler på denne type nævne udtrykkene *komme til hejren*⁵⁰, optegnet sporadisk i Sydøstjylland, *komme til arken*, optegnet spredt i det nordlige og østlige Sønderjylland (men kun sporadisk i Nørrejylland), samt *komme til orken* (med “nul-varianten” *til ork*)⁵¹ (se kort 18).

4. Og hvad så?

Helt konkret har vor undersøgelse gjort synonymfeltet lettere over-skueligt. Jysk Ordbogs redaktører får nemmere ved at synonymhen-

tyde på en udvikling > *-en* som på rigsdansk (men sagen kompliceres af yngre sam-menfald af palataliseret og almindelig *n*, bortfald af palatalisering under stærkt svag-tryk, og optegnelser med *i*-agtig vokal, der kunne afspejle ældre palatalisering). Vi vil i det følgende (for enkelhedens skyld) fortsætte med at skrive endelsen *-en* (uanset den lokale udtale). – ⁴³ Mensing.V.78. – ⁴⁴ Midtvestjylland (°Vroue). – ⁴⁵ Øst Sønder-jylland (°Øsby). – ⁴⁶ Gammel genitiv, som ved så mange andre substantiver udløst af præp. *til* (fx *til livs*). Fx *Han kom ... te pulterens* (= begyndte at vakle) *hjemefter ... langt ud paa Natten ... ikke saa lidt snallervorn*. NCNiels.GB:49. – ⁴⁷ Verbet *herske* (udtalt *hæske*) med grundbetydningen “slide, tumle” i dele af Syd- og Sønderjylland, men også (i betydningen “have travlt” mv.) på Øerne, jf. ØMO.VIII:196f; ordet er indlånt fra nedertysk *herrschen*, *hersen* (= have magt), jf. ODS.VIII:32, 37. – ⁴⁸ Ud-trykket er i Grøn.Opt. (fra 1880’erne) skrevet *til hidsing* og er bl.a. oversat “få ånde-

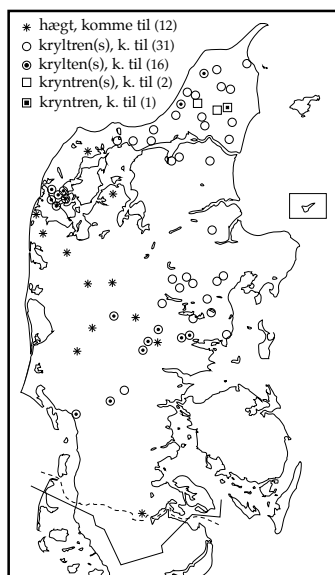
viser og vurderer mulighederne for udtale- og strukturmæssig “smitte” de enkelte udtryk imellem. En sådan “smitte” sker erfaringsmæssigt altid, når man har med et ikke-retskrivningsfæstet talesprog at gøre – og dét er vore dialekter jo.

Vi har selv i afsnit 2 påpeget et klart tilfælde af “smitte”, nemlig overførslen af initialt *kr-* til verbet *kante sig*, men kan let lokalisere endnu et: 11 steder i Vest- og Midtjylland er det indlånte rigsdanske udtryk *komme til hægterne* optegnet i afkortet form: *komme til hægt*; vi befinder os midt i de områder, hvor man fra gammel tid siger *komme til krylt* (jf. kort 14), og det er uden tvivl denne “nul-afledning”, som (helt ubevidst) har affødt kortformen *hægt*. Her ved artiklens slutning står vi stadig med 30-40 spørgelistesvar på “at komme sig”, som ikke har fundet plads i oversigten ovenfor. En del af dem er utvivlsomt fejlskrivninger, men hvis tiden og pladsen tillod det, kunne der sikkert sandsynliggøres endnu nogle blandformer.

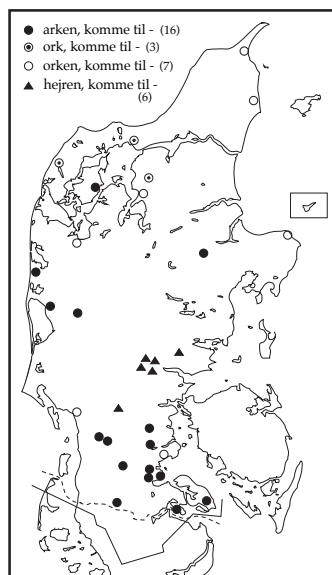
Læsere uden for vor fagkreds har måske ikke fæstet sig i dén grad ved de dialektale nuancer. Men på et mere generelt niveau vil man forhåbentlig nikke genkendende til, hvor rigt et arsenal af udtryksmåder ethvert sprog, enhver dialekt har at trække på – også når det gælder at udtrykke et simpelt indhold som “at komme sig”. Om det så er den ene eller anden mulighed, der vinder i længden på en bestemt lokalitet, afgøres alene af sprogbrugerne – og en god portion tilfældighed.

---

rum” (= pust); det tyder på afledning fra verbet *hisse* “hive efter vejret, fare afsted” etc., hvilket yderligere støttes af en optegnelse fra Hanherrederne lidt mod sydvest: *komme til hvissing = få vejret, fx efter hoste*; på kortet er udeladt to tvivlsomme belæg: *til hæssen* fra Vendsyssel, *til hejsning* fra Djursland. *Komme til hessing* er i øvrigt den eneste *ing*-afledning, vi er stødt på inden for artiklens emne – bortset fra 8 optegnelser (især fra 1800-t.) af forbindelsen *komme til kering*, spredt inden for det område, hvor *kere sig* er det normale udtryk (jf. kort 5). Verbalsubstantivet *kering* optræder imidlertid også i andre udtryk omkring godt helbred og god økonomi (fx *være i kering*, *få kering af noget*) og synes ikke som de øvrige verbalsubstantiver her i afsnittet at være stivnet i forbindelsen *komme til*. – ⁴⁹ Udtale med indskudt *-r-* dominerer i Vendsyssel mv. og på Århus-egnen, hvor denne form også er fremtrædende i udtrykket *komme til krylter* (jf. kort 14) – og for Vendsyssels vedkommende i udtrykkene *krylt(r)e sig / krylt(r)es* (jf. kort 11); udtalen *kryntren(s)* svarer til Vendsyssel-varianterne *krynte sig / kryntes* nævnt i afsnit 2. – ⁵⁰ Baseret på verbet *hejre*, som vi fra Jysk Ordbogs samlinger kun kender i betydninger som “stavre” el.lign., men som vi via sammensætningen *hejreværk* (= klamphuggeri) kan slutte også må kunne dække “slide og slæbe” (hyppigt uden det ønskede resultat). – ⁵¹ *Arke* er en gammel sideform til *ørke*, *ørke* (if. Fritzner.I:74 også med betydningen “slæbe, trælle”).

Kort 17

Kort 18

Man kan også hæfte sig ved, at mange af dialektgloserne i denne artikel har en grundbetydning i retning af “slide og slæbe, slå sig igennem” el.lign. Som altid afspejler sproget folks opfattelse af den verden, de lever i. Og den landbefolkning, der tidligere havde dialekten som modersmål, levede i et samfund, hvor det var altafgørende at kunne klare sig selv og sørge for sine, ofte ved hårdt og udmarvende slid. Uden vigør og arbejdsevne risikerede de fleste et liv på andres nåde, i bedste fald på aftægt, i værste fald “på sognet”.

Litteratur:

AEsp.NM. = A. Espgaard: Nogle Nordjyske Mål. I-II. 1995. – Cleasby. = Richard Cleasby & Gudbrand Vigfusson: An Icelandic-English Dictionary. 2. ed. 1957. – DF. = Danske Folkemål. I-XLI. 1927-1999. – DDO. = Den Danske Ordbog. I-V. 2003-2005. – Feilb. = H.F. Feilberg: Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål. I-IV. 1886-1914. – Kalkar. = Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700). I-V. 1881-1918. – Molbech. = C. Molbech: Dansk Dialect-Lexikon. 1841. – Mensing. = O. Mensing: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch. I-V. 1927-1935. – NO. = Norsk Ordbok. I ff. 1966 ff. – ODS. = Ordbog over det danske Sprog. I-XXVIII. 1919-1956. – Ord&Sag. = Ord & Sag. I ff. 1981 ff. – SAOB. = Ordbok öfver Svenska Språket. I ff. 1898 ff. – Tamm. = Fr. Tamm: Tvänne tyska ändelser i svenskan. 1878. – VSO. = Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. I-VIII. 1793-1905. – Wessén. = Elias Wessén: Svensk språkhistoria. I-III. 3.uppl. 1956. – ØMO. = Ømålsordbogen. I ff. 1992 ff. – desuden jyske kilder (af typen °Bov, Bjerregaard. ca.1819, Grøn.Opt.), som kan slås op i www.jyskordbog.dk, linket Kilder.